

РАЙОНУВАННЯ ЗА СИНХРОННІСТЮ КОЛИВАНЬ РІЧНОГО СТОКУ В БАСЕЙНІ Р.СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ (УКРАЇНА)

Виконано районування за синхронністю коливань річного стоку у басейні р.Сіверський Донець на основі факторного аналізу. Показано, що коливання стоку у районі Донецького Кряжу мають свої відмінності.

Ключові слова: річний стік, синхронність коливань, факторний аналіз

Вступ. Р. Сіверський Донець - найбільша річка Східної України. Вона бере початок на південному схилі Середньоросійської височини і тече на південь. У районі м.Зміїв напрямом дещо змінюється на південний схід [1]. Особливістю геологічної будови є наявність карстових процесів, які спостерігаються на річці Сіверський Донець у Харківській області, а також на притоках Оскіл, Айдар, Деркул. Рельєф правобережжя та лівобережжя практично однаковий. Відрізняється лише та частина правобережжя, де притоки р. Сіверський Донець беруть початок з Донецького Кряжу. Згідно з районуванням річного стоку території колишнього СРСР за синфазністю його коливань, виконаним П.С. Кузіним та В.І. Бабкіним [2] на основі аналізу різницевих інтегральних кривих, басейн р.Сіверський Донець знаходиться на межі двох районів південно-західного та південно-східного. За районуванням території України на основі методів факторного аналізу та методу головних компонентів Н.С.Лободою [3] показано, що басейн р.Сіверського Дінця відноситься до Східного району із синфазними коливаннями стоку. На площі розглядуваного басейну розташовані два підрайони з синхронними коливаннями стоку. Оскільки районування відбувалося здебільшого за даними великих річок із тривалістю спостережень, яка перевищує 50 років, то при розрахунках характеристик річного стоку безпосередньо у басейні р.Сіверський Донець необхідно провести додаткові дослідження щодо встановлення закономірностей коливань стоку і меж районів з синхронними коливаннями стоку.

Метою роботи є районування водосбору р.Сіверський Донець за синхронністю коливань стоку на основі Q -модифікації факторного аналізу.

Матеріали і методи дослідження. Використано 12 рядів спостережень за річним стоком тривалістю у 42 роки, починаючи з 1961 і закінчуючи 2002 роком. Розглянуті водозбори рівномірно розподілені по площі басейну р. Сіверський Донець.

Для виділення районів із синхронними коливаннями стоку застосовано факторний аналіз [4,5,6]. В факторному аналізі висувається гіпотеза про те, що дані спостережень є лише непрямыми характеристиками явища, яке вивчається, і це явище можна описати за допомогою невеликої кількості деяких параметрів або властивостей. Такі теоретичні параметри або властивості називаються факторами. Задача факторного аналізу - представити дані спостережень у вигляді лінійних комбінацій факторів

$$x_j = \sum_{p=1}^k l_{jp} f_p + v_j, \quad (j = 1, m), \quad (1)$$

де X_j - центрована початкова змінна;

m - кількість змінних;

k - число факторів ($k \ll m$);

p - номер фактора;

l_{jp} - навантаження j -тої змінної на p -тий фактор або факторна вага;

f_p - некорельовані між собою фактори;

V_j - незалежні залишки (частина даних, яка не описується кінцевим числом факторів).

Матрична форма рівняння (1) має вигляд

$$X = LF + V, \quad (2)$$

де X - матриця центрованих вихідних величин;

L - матриця факторних навантажень;

V - матриця незалежних залишків.

Ураховуючи (2) та розглядаючи матрицю коваріації, можна прийти до такого матричного виразу

$$K = LL' + D, \quad (3)$$

де K - матриця коваріацій;

L' - транспонована матриця L ;

D - діагональна матриця, що складається з дисперсій незалежних залишків.

Таким чином, матрицю системи величин X можна виразити через матрицю вагових навантажень на фактори і діагональну матрицю дисперсій залишків. Фактори враховують зв'язок між змінними, тобто вони представляють структуру кореляційної або коваріаційної матриці в термінах моделі. Проте самі фактори представляються некорельованими (ортогональними). Залишки є випадковими величинами, не пов'язаними ні між собою, ні з факторами.

Результатом пошуку невизначених параметрів є наступні співвідношення між елементами коваріаційної матриці, факторними навантаженнями й дисперсіями залишків:

$$K_{jj} = \sum_{p=1}^k l_{jp}^2 + d_j, \text{ при } j = i; \quad (4)$$

$$K_{ji} = \sum_{p=1}^k l_{jp}l_{ip}, \text{ при } j \neq i. \quad (5)$$

Оскільки у матриці коваріацій на діагоналі розташовані дисперсії вихідних змінних, то можна зробити висновок, що квадрати факторних навантажень l_{ip}^2 є складовими дисперсій змінних, які описуються відповідними факторами.

Вибіркова коваріаційна матриця може бути розрахована, у такому випадку пошук факторних навантажень та дисперсій залишків відбувається шляхом ітераційного процесу.

Повнота відображення j -тої змінної в усіх факторах f_p оцінюється як сума квадратів навантажень по всіх виділених факторах і може бути розрахована таким чином

$$h_j^2 = \sum_{p=1}^k l_{jp}^2. \quad (6)$$

Повний внесок S_p (у відсотках) фактора у сумарну дисперсію змінних визначається виразом

$$S_p = \frac{\sum_{j=1}^m l_{pj}^2}{m} 100\%, \quad (7)$$

де m - кількість розглядуваних змінних.

Загальний внесок всіх виділених факторів в сумарну дисперсію досліджуваних змінних дорівнює

$$S = \sum_{p=1}^k S_p. \quad (8)$$

Не зупиняючись на фізичній інтерпретації факторів, при дослідженні синхронності коливань річного стоку в практиці гідрологічних розрахунків застосовують графічні побудови [7,8]. У випадку, коли перших два фактора описують більше ніж 70% загальної дисперсії вихідних даних, на графіку, осі якого являють собою два фактори, проводять вектори з початку координат у точку з координатами, які відповідають факторним навантаженням. Довжина вектора розраховується за виразом

$$d_j = \sqrt{l_{j1}^2 + l_{j2}^2}, \quad (9)$$

де l_{j1} і l_{j2} - вагові коефіцієнти першого та другого факторів.

Величина d ототожнюється з h . Вона визначає повноту відображення j -го ряду спостережень першими двома факторами. Косинус кута між j -тим та i -тим вектором є коефіцієнт кореляції між j -тою та i -тою змінними. Таким чином, про ступінь зв'язку між рядами можна судити по куту між групами точок, які утворюються на площині. Як міра схожості в даному випадку використовується міра відстані: чим ближче розташовані точки на графіку і менше косинус кута між ними, тим ближче значення коефіцієнта кореляції до 1.

З метою виконання одночасного аналізу трьох ефективних факторів рекомендується представляти навантаження не в декартових, а в полярних координатах:

$$\theta_j = \arcsin \frac{l_{j3}}{d_j}; \quad (10)$$

$$\lambda_j = \arcsin \frac{l_{j2}}{\sqrt{l_{j1}^2 + l_{j2}^2}}, \quad (11)$$

де

$$d_j = \sqrt{l_{1j}^2 + l_{2j}^2 + l_{3j}^2}, \quad (12)$$

а θ та λ - полярні координати (в градусах або радіанах), які визначають положення перетину j -тим вектором одиничної сфери.

Величина d_j (12) оцінює внесок усіх трьох факторів у формування стоку j -того водозбору, включеного в аналіз. Якщо розглядається матриця не коваріацій, а кореляцій, де діагональні елементи дорівнюють 1, то близькість d_j до одиниці вказує на те, що дисперсія цієї змінної значною мірою пояснюється першими факторами.

Таким чином, застосування Q -модифікації факторного аналізу дозволяє стиснути інформацію, яка міститься в кореляційній матриці, й інтерпретувати її. Компактне трактування кореляційної матриці досягається при розгляді кожної групи водозборів. При наближенні кута між векторами, спрямованими з початку координат до центрів груп до 90° , виділені групи розглядаються як райони з асинхронними коливаннями стоку. Чим менший кут між групами, тим тісніший зв'язок між стоком розглядуваних річок. У середині груп (районів) можна виділяти окремі групи точок, які за їхнім територіальним розташуванням й особливостями формування стоку можна інтерпретувати як підрайони.

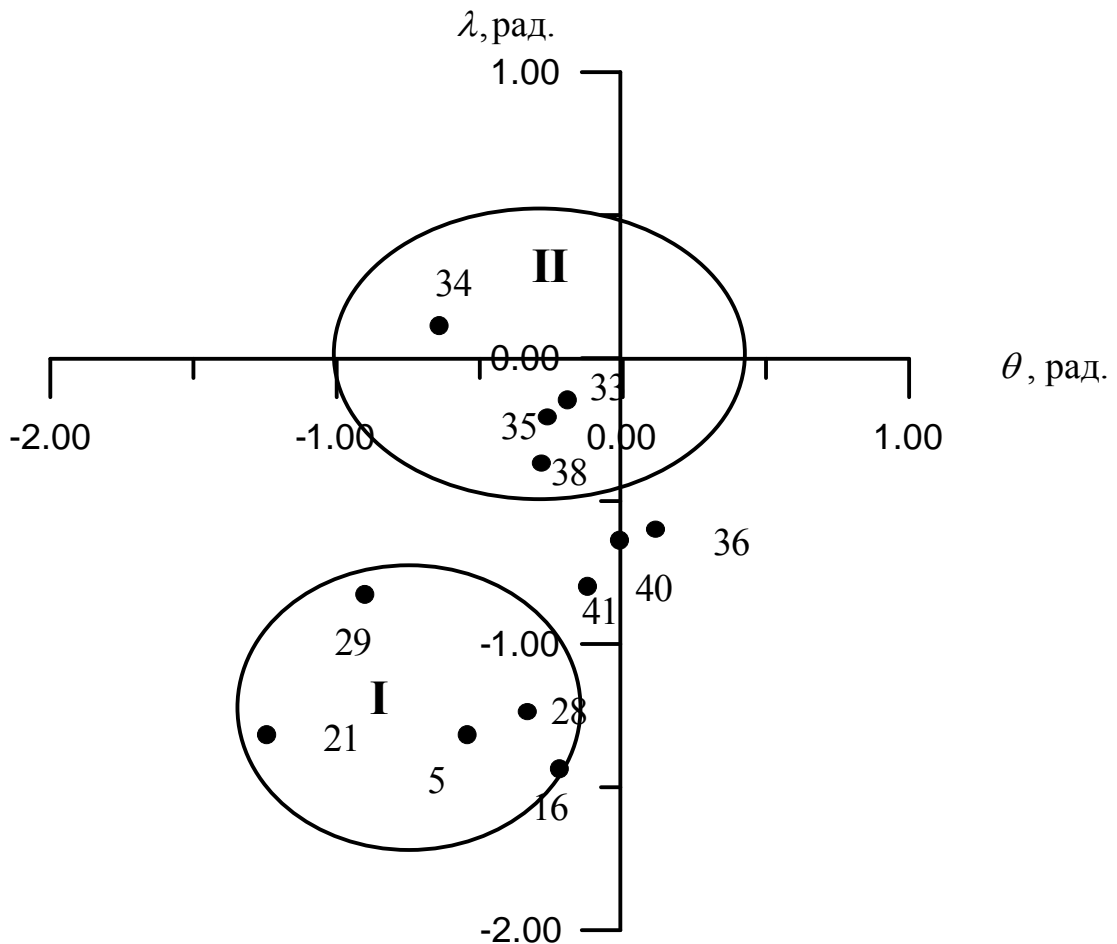
Результати дослідження та їх аналіз. При застосуванні Q -модифікації факторного аналізу до вивчення синхронності коливань річного стоку у басейні р.Сіверський Донець встановлено, що перший фактор описує 45,3% вихідних даних, другий – 34,4%, а третій – 20,4%. Таким чином, при застосуванні тільки двох факторів міра факторизації становить 79,7% а перших трьох – 88,6%. Однак, при використанні тільки перших двох факторів, міра факторизації d окремих об'єктів (табл.1) може бути значно меншою за 1. При застосуванні перших трьох факторів міра факторизації d усіх залучених до аналізу водозборів перевищує 0,8. Графічні побудови (рис.1) дозволяють зробити висновок про синфазність коливань стоку у межах усього водозбору й наявність двох підрайонів.

Таблиця 1 – Результати застосування факторного аналізу до полів річного стоку

№ поста	Річка - пункт	l_{1j}	l_{2j}	d_j	l_{3j}	d_j	θ_j	λ_j
5	Сів. Донець – м.Чугуїв	0.20	-0.78	0.81	-0.48	0.88	-0.54	-1.32
16	Вовча – м.Вовчанськ	0.12	-0.90	0.91	-0.20	0.86	-0.22	-1.44
21	Уди – с.Безлюдівка	0.08	-0.30	0.31	-0.89	0.89	-1.24	-1.32
23	Лопань – с.Казача Лопань	0.39	-0.44	0.58	-0.73	0.87	-0.90	-0.83
28	Червоний Оскіл – м.Куп'янськ	0.29	-0.84	0.89	-0.31	0.88	-0.33	-1.24
33	Казенний Торець – м. Райське	0.90	-0.19	0.92	-0.25	0.91	-0.26	-0.21

продовження табл.1

№ поста	Річка - пункт	l_{1j}	l_{2j}	d_j	l_{3j}	d_j	θ_j	λ_j
34	Казенний Торець – м.Слав'янськ	0.92	-0.14	0.93	-0.18	0.90	-0.19	-0.15
35	Кривий Торець – с.Олексіїво-Дружківка	0.71	0.08	0.70	-0.53	0.78	-0.64	0.11
36	Сухий Торець – с.Черкаське	0.78	-0.53	0.94	0.12	0.90	0.12	-0.60
38	Бахмутка – м. Яма (Сіверськ)	0.86	-0.33	0.92	-0.28	0.92	-0.28	-0.37
40	Жеребець - с.Горське	0.78	-0.59	0.98	-0.01	0.96	-0.01	-0.64
41	Красна – с.Краснопопівка	0.64	-0.67	0.93	-0.11	0.87	-0.12	-0.80

I – район Середньоруської височини;
 II – район Донецького Кряжу

Рисунок 1 – Виділення груп з синхронними коливаннями стоку на основі перших трьох факторів.

Підрайон I охоплює верхню частину водозбору р.Сіверський Донець, включаючи р.Червоний Оскіл. Це річки, які беруть початок на схилах Середньоросійської височини, у лісостеповій зоні [9]. До підрайону II віднесені річки Донецького Кряжу. Проміжне положення між цими районами займають притоки степової зони.

Висновки. При вирішенні практичних задач з гідрологічних розрахунків вибір рядів-аналогів для приведення коротких рядів стоку до довгого періоду [10] повинен базуватися на установлених закономірностях коливань стоку. Достовірність отриманих результатів базується на такому: осереднений коефіцієнт кореляції для усіх розглянутих водозборів дорівнює 0,57. У той же час осереднений коефіцієнт кореляції становить 0,71 для району I та 0,76 – для району II.

Список літератури

1. Вишневецький В.І. Річки і водойми України. Стан і використання. - Київ.: Віпол, 2000. - 375с.
2. Кузин П.С., Бабкин В.И. Географические закономерности гидрологического режима рек. - Л.: Гидрометеиздат, 1979. - 200 с.
3. Лобода Н.С. Расчеты и обобщения характеристик годового стока рек Украины в условиях антропогенного влияния: Монография. – Одесса: Экология, 2005. – 208 с.
4. Лоули Д., Максвелл А. Факторный анализ как статистический метод. Пер. с англ. М.: Мир.-1967. -144с.
5. Иберла К. Факторный анализ: Пер. с англ. - М.: Статистика,1980. - 397 с.
6. Школьный С.П., Лоева І.Д., Гончарова Л.Д. Обробка та аналіз гідрометеорологічної інформації: Підручник. - К.: Міносвіти України, 1999. - 600 с.
7. Исследования и расчеты речного стока / Под ред. В.Д.Быкова. - М.: Изд-во МГУ, 1981. - 228 с.
8. Жук В.А., Евстигнеев В.М. Исследование синхронности колебаний годового стока отдельных регионов приемами факторного анализа: Труды ВНИИГМИ-МЦД. - М.: Гидрометеиздат,1993/ - С. 78-91с.
9. Коротун І. М., Коротун Л.К., Коротун С.І. Природні ресурси України: Навчальний посібник. - Рівне. - 2000. - 192 с.
10. Пособие по определению расчетных гидрологических характеристик. - Л.: Гидрометеиздат,- 1984. - 447с.

Районирование по синхронности колебаний годового стока в бассейне р.Северский Донец (Украина). Лобода Н.С., Бабаева Е.В.

Выполнено районирование по синхронности колебаний годового стока в бассейне р. Северский Донец. Установлено, что колебания стока в районе Донецкого Кряжа имеют отличительные особенности.
Ключевые слова: годовой сток, синхронность колебаний, факторный анализ.

Regionalization of Severskiy Donets basin with synchronous fluctuation (Ukraine). Loboda N.S., Babaeva E.V.

Regionalization of Severskiy Donets basin with synchronous fluctuation was performed. There were determined that the Donetsk mountain-ridge has own character of fluctuation.
Key words: annual runoff, synchronous fluctuation, factorial analysis.